

Ata Terzibaşı'nın Türk Diline Son Armağanı: Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük

Önder SAATÇI

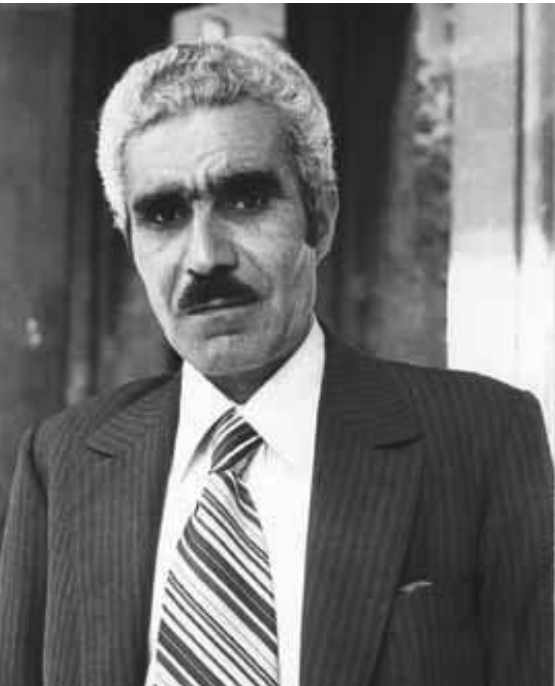
Irak Türklerinin yetiştirmiş olduğu nice müstesna şahsiyetler arasında Ata Terzibaşı'nın apayrı bir yeri vardır. Terzibaşı, 50'li yıllardan itibaren hep Irak Türklerinin (bilhassa Kerkük) diliyle, edebiyatıyla, folkloruyla meşgul olmuş, basın tarihini araştırmış ve bu konularda onlarca kitap, yüzlerce makaleye imza atmıştır. Onun, eşine az rastlanır ve insanüstü gayretleri Irak Türklüğünün dil, folklor ve edebiyat verimlerinin birçoğunun gün yüzüne çıkmasını ve belgelenmesini sağlamıştır. Irak topraklarında Türk varlığına tahammül edilemeyen bir çağda, tek başına Irak Türklüğünü araştırmacılığıyla kucak-

layabilmiş olması onun, milletine olan sevgisi ve bağlılığının bir delilidir. Mahir Nakip'in onu **Tek Kişilik Kerkük Araştırma Enstitüsü**¹ şeklinde bizlere tanıtması pek yerindedir.

Ata Terzibaşı'nın eserleri kaynak niteliğindedir. **Kerkük Hoyratları ve Manileri, Kerkük Şairleri, Erbil Şairleri, Kerkük Havaları, Kerkük Eskiler Sözü, Kerkük Matbuat Tarihi**, gibi yayınları Irak Türklerinin dil, kültür ve folkloruyla ilgilenenler için birer başucu kitabıdır.² Bütün bunlar Irak Türklerinin kültür varlıklarının el emeği göz nuruyla toplandığı ve titiz incelemelerle kayda geçirildiği eserlerdir. Bu kaynaklar bugün Irak Türklerinin millî kütüphanesini teşkil etmektedir. Terzibaşı bu kaynaklara ömrünün son yıllarında bir yenisini daha ekledi: **Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük**.³ Bu yazımızda onun bize armağan ettiği son eserini tanıtmaya ve değerlendirmeye çalışacağız.⁴ Ancak eserin

tanıtımına geçmeden önce Irak Türklerinin söz varlığını belirlemeye yönelik başlıca çalışmalara ve bu arada, Ata Terzibaşı'nın bu çalışmalara katkılarına dair bazı kısa bilgiler sunmayı uygun görüyoruz.

Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük, Habib Hürmüzlü'nün **Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü**⁵ ile birlikte Irak Türkmen ağızlarının ve bilhassa Kerkük ağzının söz varlığını bir araya getiren iki önemli sözlükten biridir. Kerkük ağzının söz varlığını barından diğer bir sözlük de Türk Dil Kurumunun, 1952'de başlattığı söz derleme çalışmalarının sonucunda 1979'da yayınlamış olduğu **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**'dür. Bu sözlükte, Ata Terzibaşı'nın Kuruma göndermiş olduğu 1375 fişten 1230'u madde başı yapılmıştır.⁶ Bunların dışında Kerkük ağzıyla ilgili bugüne kadar Türkiye ve Irak üniversitelerinde yapılmış bazı yüksek lisans ve doktora tezle-

- 1 Mahir Nakip, Kerkük'ün Kimliği, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 346-353.
- 2 Ata Terzibaşı'nın dil ve edebiyat çalışmalarlarıyla ilgili geniş bibliyografya için bkz. Önder Saatçi, Irak Türkleri Dil Çalışmaları Bibliyografyası, Diyalektolog, Yaz 2014, S: 8, s. 41-42; İzzettin Kerkük, Terzibaşı Bibliyografyası, Kardeşlik, S: 23 (Temmuz-Eylül 2004), s. 24-28.
- 3 Ata Terzibaşı, Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük (3 cilt), Endülüs Matbaası, Kerkük 2011-2013-2015.
- 4 Ata Terzibaşı'nın Kerkük Ağzı Türkman-

ca Sözlük'ünün 1. cildinin tanıtımı hakkında bkz. Suphi Saatçi, Terzibaşı'nın Yeni Hazinesi Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük, Kardeşlik, S: 54 (Nisan-Haziran 2012), s. 34-36.

- 5 Habib Hürmüzlü, Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü (2. baskı), Fuzuli Matbaası, Kerkük 2013. (Eserin birinci baskısı 2003 yılında Kerkük Vakfı yayınlarından "Kerkük Türkçesi Sözlüğü" başlığıyla yayınlanmıştır.)
- 6 Habib Hürmüzlü, Derleme Sözlüğü ve Kerkük Türkçesi, Kardeşlik, S:2 (Nisan-Haziran 1999), s. 35.

ri bulunmaktadır ki bunların da sözlük veya dizin bölümlerinde pek çok kelime yer almaktadır. Bu tezlerden bazıları şunlardır: Çoban H. Haydar (Uluhan): **Irak Türkmen Ağzıları** (Yayınlanmamıştır.) Hüseyin Şahbaz Hassan: **Kerkük Ağzı** (Yayınlanmamıştır). Demirel Adnan Rauf: **Altunköprü Ağzı ve Özellikleri** (Yayınlanmamıştır.), Luqman Nader Ismael: **Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağzı** (Yayınlanmamıştır.) ve Zana Bilal: **Erbil Türkmen Ağzı** (Yayınlanmamıştır). Ayrıca, H. Kemal Bayatlı'nın **Irak Türkmen Türkçesi** eserinin dizin bölümünde de kayda değer sayıda bir söz varlığı tespit edilmiştir.⁷ Bu cümleden olmak üzere, Çoban H. Haydar'ın **Irak Türkmen Ağzılarında Birleşik Kelimeler** makalesi de anılması gereken bir çalışmadır.⁸

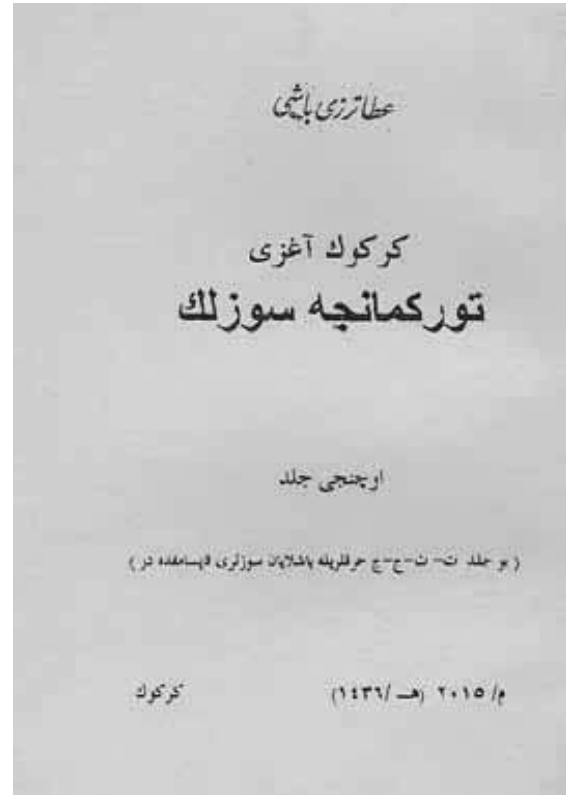
Yazımıza konu ettiğimiz **Kerkük Ağzı Türkmanca** Sözlük üç ciltten oluşmaktadır. Arap harfleriyle basılan sözlüğün üç cildi de Kerkük'teki Endülüs Matbaasında basılmıştır. "Elif" harfiyle başlayan kelimeleri içeren ilk cilt 2011, "b" ve "p" harfleriyle başlayan kelimeleri içine alan ikinci cilt 2013; t, peltek s (ث), c ve ç harfleriyle başlayan kelimelerin yer aldığı üçüncü cilt ise 2015 tarihlidir. Ciltlerin her birindeki madde başı sayıları ise şöyledir: 1. cilt: 2238, ikinci cilt: 1639, üçüncü cilt: 1285. Toplam: 5162. Bu sözlükte yer alan kelimeler Terzibaşı'nın, yukarıda sözünü ettiğimiz Derleme Sözlüğü'nün oluşturulması safhasında Türk Dil Kurumuna 1952 yılından itibaren göndermiş olduğu

1375 adet fiş ve daha sonra kendisinin halk ağzından derlediği söz varlığına dayanmaktadır.⁹

Terzibaşı birinci cildin başına eklediği "Çevirme Yazı Alfabetesi", "Bazı Mülahazalar" ve "Kitapta Kullanılan İşaretler" bölümleriyle sözlüğün kullanımını kolaylaştırmaya çalışmıştır. Eserde Arap harfleriyle ve klasik Osmanlı imlasıyla (kısmen de yerli telaffuzu yansıtabilecek biçimde) yazılmış madde başlarının karşısındaki Latin harfli karşılıklar kitabın başındaki bu kılavuza göre telaffuz edilecektir. Listede **medli elif** (İ) uzun a'ya karşılık gelmektedir, **hırıltılı h** (ح) "x" harfiyle, **kaf** (ق) "q" ile, **gayın** (غ) ise **yumuşak g** karakteriyle gösterilmiştir. Bu işaretlemeler günümüz Türkiye türkolojisinde kullanılmamakla beraber yazarın, kelimelerin Kerkük ağzındaki telaffuzlarını göstermede ne ölçüde titiz davrandığının bir göstergesidir. Zaten, titizlik Ata Terzibaşı'nın hem hayatında hem de çalışmalarında en önemli meziyetidir. Terzibaşı, telaffuzda gösterdiği hassasiyeti "Bazı Mülahazalar" bölümündeki izahlarla da pekiştirmiş; Kerkük ağzındaki bir başka telaffuz inceliğini de bu bölümde anlatmıştır. Terzibaşı Kerkük ağzında "v" sesini içeren kelimelerin "İngilizcedeki w gibi" söylendiğini belirtmiştir¹⁰ ki biz bu sesi dil çalışmalarında çift dudak v'si terimiyle karşılamaktayız. Terzibaşı'nın "Bazı Mülahazalar" bölümünde üzerinde durduğu bir başka husus da Kerkük ağzında sonu **h** (ح) ile biten kelimelerin telaffuzu meselesidir. O, bu gibi kelimelerin sonundaki **h** (ح) sesinin bazen **gayın** (غ) şeklinde de telaffuz edildiği-

9 Ata Terzibaşı, a.g.e., (1. cilt), s. 3.

10 Ata Terzibaşı, a.g.e., (1. cilt), s. 7.

ni (**ağartmağ** /ğ, **altmışılığ**/ğ, **çabalamağ**/ğ, ...) Bu yüzden sözlükte böylesi kelimelerin her iki şekilde de gösterildiğini bildirir.

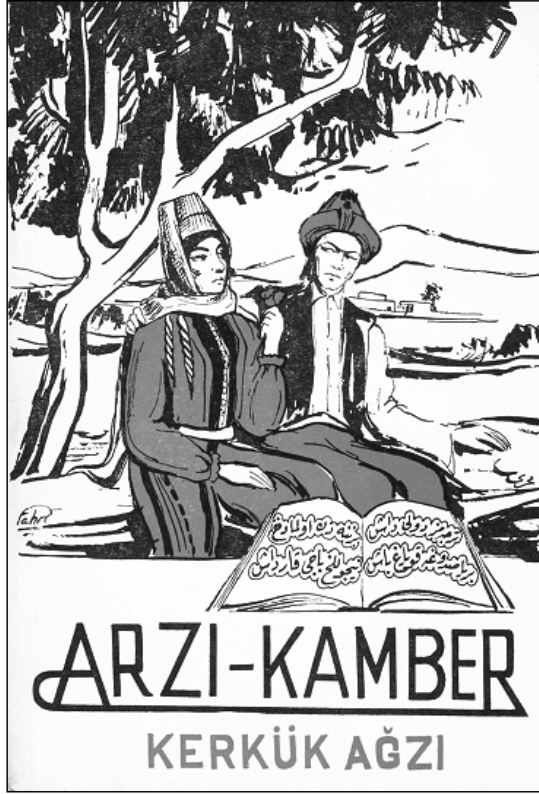
Yazar sözlüğünü hazırlama amacını da şu sözlerle anlatıyor: **Millî varlığımızın ana unsuru olan dilimizin kelime kümesini saptayarak belirgin kılmayı ve korumayı amaç edinerek Türkçenin çeşitli şive ve lehçeleri üzerinde çalışan araştırmacıların hizmetine sunmayı düşünerek bu sözlüğü hazırladım.**¹¹ Bu satırlardan anlaşıldığı üzere, Terzibaşı kelime derlemeciliğini her şeyden önce millî kaygılarla gerçekleştirmiştir. O, bu gibi çalışmaları Türkoloji alanında çalışanların dikkatini Kerkük ağzına yöneltmeyi de amaçlamıştır.

Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük, yazarının belirttiğine göre diğer sözlüklerden farklı olup ansiklopedik bir özellik taşımaktadır. Mesela, **Ahmet Ağa'ya**

11 Ata Terzibaşı, a.g.e., (1. cilt), s. 5.

7 H. Kemal Bayatlı, **Irak Türkmen Türkçesi**, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 113-326.

8 Çoban H. Haydar, "Irak-Türkmen Ağzılarında Birleşik Kelimeler", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Bahar 1996, S: 1, s. 219-224.

anlat deyimi açıklanırken yalnızca anlamı verilmemiş, deyim'in oluşum hikâyesinden de söz edilmiştir.¹² Yahut, **Ermeni de'vesi** maddesi açıklanırken, yazar özetle de olsa, 1924 yılında, Kerkük'te Irak Türklerine karşı gerçekleştirilen bir katliamdan söz ederek söz konusu adlandırmanın nereden geldiğini anlatmıştır.¹³

Sözlükte yazarın ifadesine göre pek çok **eski ve yeni yaygın kelimeler, bazı terimler, mecazlar, ses taklidi ve çocuk dilindeki kelimeler, özel adların değişik söylenişleri ve bazı tarihî, coğrafi adlar** madde başı hâlinde yer almıştır.¹⁴ Ata Terzibaşı, sözlüğüne aldığı maddelerin tanıklandırılmasında da Kerkük ağzından seçtiği pek çok **hoirat, mani, türkü, deyim, vecize, tekerleme, tapmaca (bilmece), atasözleri, dua, beddua** vb.nden faydalanmıştır. Terzibaşı'nın kullan-

dığı tanıklar Irak Türklerinin ve bilhassa Kerkük yöresinin halk edebiyatı verimlerinin çeşitliliğini ve zenginliğini de belgelerir. Yazarın bütün bu kaynaklara ulaşmış ve içlerinden en ilgi çekicilerini seçmiş olması da onun Kerkük ağzına ve yöredeki anonim halk edebiyatına hâkimiyetini gösterir. Sözlüğün madde başlarının Latin harfleriyle düzenlenmemiş olması ve genel sözlüklerde alt madde olacak sözlerin burada madde başı yapılması sözlüğün teknik aksaklıklarıdır. Ancak, bunlar sözlüğün kullanışlılığını sınırlasa da sözlükçülük çalışmalarındaki önemini azaltmaz. Çünkü bu sözlükte geçen birçok tanığın başka kaynaklarda bulunamayışı ve aynı anda hem dil hem de halk edebiyatı sahasında çalışanlara bolca malzeme vermesi eserin birçok ihtiyaca cevap verdiği göstergesidir. Hele hele eserde, bazı kelimelerin cümlede kazanmış olduğu pek çok yan anlamının da sunulmuş olması ve tanıklarla belgelendirilmesi anlam bilimi çalışmalarında çok değerli verilerdir. Bu bağlamda; **almak** 22, **açmak** 20, **ağır** 14, **ayak** 10, **üz (yüz)** ve **açılmak** 9 anlamla sözlükte kaydedilmiştir. Bütün bu veriler ele aldığımız sözlüğün zenginliğine işaretler.

Ata Terzibaşı'nın sözlüğünü değerli kılan bir başka özellik de Kerkük ağzına mahsus birçok mahallî kelimeye yer vermesidir. Bunlardan birkaçı şunlardır: **anaşta** (kahvaltı etmemiş olan), **ataşa** (uçuk), **adaşlamaş** (nişanlamak), **adaşlı** (nişanlı), **ağarı** (yukarı), **edebhana** (tuvalet), **bala** (yavru), **buçı** (kesilmiş saç), **börk** (bir tür başlık), **boza** (bir tür eşek), **tepedür** (şişe ağzına geçirilen mantar), **tetti** (çocuk adımı), **tiliş** (bir parça kumaş) vb. Bu tür kelimelerin bilhassa

etimoloji (köken bilimi) bakımından incelenmesi Kerkük ağzının dilcilik açısından daha iyi aydınlatılmasını sağlayacaktır.

Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük üç cilt hâlinde hazırlanmış olmasına rağmen tamamlanmamış bir eserdir. Hatta, eserin 3. cildi dahi yarım kalmıştır. Terzibaşı üçüncü cildin sonunda sağlık durumunun elverişsizliğini beyan ederek sözlük kullanıcılarından özür dilemiş ve şu Kerkük mânisiyle eser üzerindeki çalışmalarını, 18 Haziran 2015 (1 Ramazan 1336 H.) tarihinde ister istemez sonlandırmıştır. Sözlüğün sonundaki mâni şöyledir:

Dert meni aldı néynim
Yatağa saldı néynim
Çoş niyetler tutmuştım
Gévlimde kaldı néynim

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bugüne kadar bu uğurda epeyce çalışma yapılmasına rağmen henüz bu yörenin kelime hazinesi layıkıyla, tek ve büyük bir sözlükte toplanabilmiş değildir. Ata Terzibaşı'nın bu eseri önemli bir kilometre taşıdır. **Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük** vasıtasıyla onun bize bırakmış olduğu söz varlığı diğer eserlerdeki söz varlığıyla birleştirilip daha başka tarama ve derlemelerle de zenginleştirilerek Kerkük ağzının büyük bir sözlüğünün yapılması bundan sonraki araştırmacılar için başlıca hedef olmalıdır.

İşaretler:

Ġ: ğ (art damak g sesi)

ث: peltek s

ق: k (art damak k sesi)

خ: h (hırıltılı h)

آ: medli elif (uzun a sesi)

è: kapalı e (e-i arası ses)

w: çift dudak v'si

12 Ata Terzibaşı, a.g.e., (1. cilt), s. 122-123.

13 Ata Terzibaşı, a.g.e., (1. cilt), s. 129.

14 Ata Terzibaşı, a.g.e., (1. cilt), s. 3-4.